

УДК 027.6:2-732.4(477-25)

Наталія Солонська,
керівник Культурно-просвітницького центру НБУВ,
кандидат історичних наук

Князівська бібліотека XI століття в Києві: до 1000-річчя Софійського собору

Першу державну бібліотеку, як і перший державний князівський дипломатичний митрополичий міський архів на наших землях, за літописами, було засновано при Софійському соборі в Києві, тисячоріччя якого відзначається на державному рівні цього року. Софія Київська, що будувалася на зразок Софії Константинопольської, мала ствердити високий авторитет Руської церкви.

У 30—50-х рр. XI ст. Софійський собор стає центром Київської писемної школи. При ньому діяли школа перекладачів, школа книжників зі своєю книгописною майстернею, перша, за М. Грушевським [1, с. 17], давньоруська навчальна академія, загальноосвітня ("нижча") школа. У приміщенні храму й було розміщено бібліотеку. Власне, *книгосховище утворення*, яке відігравало її роль.

Побувають різні точки зору щодо назви давньоруської бібліотеки при Софії. Ярослав Мудрий передав свою власну бібліотеку до собору вже тоді, коли структура діяла, коли там велися служби, відправи, адже наша православна культура є книжною — вона не ведеться без книги. Тобто назва "Бібліотека Ярослава Мудрого" є узагальненою, скажімо так, загальноприйнятою. Назва "Бібліотека Києво-Софійського собору" (за Є. Болховітиновим) відповідає пізнішому існуванню собору — XVII ст., коли Петро Могила опікувався реконструкцією пам'ятки. Зустрічаються й назви "соборна бібліотека"; "Софійська бібліотека в Києві" (за П. Толочком), що одразу асоціюється з Софійською бібліотекою в Константинополі. "Великокнязівська бібліотека" найчастіше вживають, коли хочуть уникнути тавтології в тексті. Однак то був фонд князівської бібліотеки XI ст., яку київський зверхник сам і поповнював здебільшого за рахунок дарунків.

Припускають, що під час війни (968—971) між імператором Іоанном Цимісієм і київським князем Святославом, котрий підпавив Преслав, частину бібліотеки болгарського царя Симеона було перевезено до Константинополя, де та зберігалася до смерті Іоанна Цимісіха, тобто до 986 р. "Після шлюбу цариці Анни з Київським князем Володимиром, здійсненим за імператора Василя II, в результаті договору слов'яни більшу частину книжок з цієї бібліотеки перенесли до Києва, що доводять давньоруські записи XI—XII ст." [2, с. 18].

Князівську бібліотеку XI ст. ми розглядаємо через призму історії цивілізації, оскільки вона є конкретним феноменом цивілізаційного порядку. Як соціальний інститут це — духовне, синкретичне та історико-культурне явище міської культури; зібрання рідкісних книг, книжних пам'яток; унікальна пам'ятка суспільного життя та літературно-публіцистичної творчості; складова церковнослов'янської писемнос-

ті, артефакт збереження та використання документальної пам'яті східного християнства; історичний факт, базис, на якому постала надбудова (наступний бібліотечний процес і наука про нього); документально-комунікаційна система; соціально-культурологічна система, що за функціями та цільовим призначенням належить до систем суспільних; це — писемно-речове історичне джерело для відтворення картини знань про минуле.

Крім літописів та інших давніх джерел, існування князівської бібліотеки XI ст. в Києві підтверджує й "Ізборник Святослава" 1073 р. [3], де відображено, на нашу думку, інвентарну модель фонду Бібліотеки. Цей факт взагалі є *вирішальним і визначальним* у проблемі щодо її існування, оскільки про наявність бібліотечного фонду як організованого зібрання можна порушувати питання тільки тоді, коли документи, які знаходяться в його складі, одержують інвентарні номери чи якісь інші відзначення, що дають право відносити ці документи до тієї чи іншої бібліотеки.

В імовірному фонді князівської бібліотеки XI ст. виділяємо богословські твори, праці античних авторів та отців церкви перших віків християнства; збірники — християнські, історичні, природничо-наукові, церковного законодавства; біблійські книги із тлумаченнями; життя святих (зокрема давньоруських — Ольги, Бориса і Гліба), історичні повісті; твори болгарських та давньоруських письменників, зокрема, митрополита Іларіона. У книгосховищі зберігались як церковні твори, так і література зі світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати й різні державні документи (договори, князівські грамоти тощо). У бібліотеці були твори, перекладені з грецької, староболгарської мов на словенську.

Від XI ст. до наших днів дійшли лише поодинокі примірники рукописних книг; основна маса творів XI—XIII ст. (літописи, праці отців церкви, повчання, проповіді тощо) — у пізніших списках у складі збірників XV—XVII ст., інших пам'яток. Митрополит Є. Болховітинов серед "сміття", що мали викинути, відшукав цінні книги в шкіряних оправах і зошити, які були "дорогоцінними залишками рукописів XI ст." [4].

Встановити сьогодні, яка кількість літератури надходила до давньоруської бібліотеки, вже неможливо. Навіть не тому, що нас від епохи Київської Русі віддаляє надто багато часу, а тому, що процес надходження і комплектування не був систематизованим у сучасному розумінні цього процесу, не вівся облік.

М. Волков визначає 670 давньоруських рукописів у російських зібраннях та 9 в іноземних сховищах, з них 22 книги

XI ст. [5, с. 30—31]. У списках давньоруських творів нараховується, за неповними даними картотеки М. Нікольського, від 1,2 тис. до 2 млн.

М. Волков і М. Нікольський припускають, що кожного року на Русі писалося близько 50 книг. Через 70 років після висновків М. Волкова Археографічна комісія СРСР виявила ще 50 книг XI—XII ст.

За Є. Голубинським, на початку XV ст. науці було відомо 73 богословські книги (15 назв), написаних у домонгольський період. Серед них: Євангеліє апракос, 33 Мінеї, 5 Пісних тріодей, 8 Стихарів. На його думку, в Софійській бібліотеці в Києві було майже 500 книг і працювало близько 20 переписувачів [6, с. 523—530].

У другій половині XIX ст. І. Срезневський у "Славяно-русской палеографии XI—XIV вв." інформує про 105 давньоруських рукописів. У праці "Древние памятники русского письма и языка" він подає кількість книг — 369 (СПб., 1882); нараховує 33 книги, написані в XI ст. чи близько того часу, включаючи до цього числа списки, що не дійшли до XIX ст.

Шляхом математично-статистичного методу дослідження встановлено, що в XI—XIII ст., за так званого пергаментного періоду, в Київській Русі було в обігу понад 200 тисяч рукописних книг різного змісту й призначення. Однак із цього масиву не виокремлюється фонд князівської бібліотеки XI ст. Кількість рукописних книг з XI по XVIII ст., що зберігалися у найбільших рукописних сховищах СРСР, становила від 80 до 100 тисяч, а на кожну рукописну книгу, як підрахував Д. Лихачов, припадає в середньому від 15 до 20 рукописних статей <...>. [7, с. 97].

П. Володимиров, Д. Чижевський, пізніше Б. Сапунов обраховували кількість літератури Київської Русі XI—XV ст. з огляду на кількість міст та діючих церков та монастирів, не беручи до уваги церкви маленьких міст та селищ, домашні церкви, не виокремлюючи XI ст. і не порушуючи проблему фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого. До того ж, за роки, що пройшли від тих розрахунків, археологи відкрили і продовжують відкривати на території Києва рештки культових споруд періоду Київської Русі. Тобто вказані розрахунки є доволі приблизними.

Утім, "...переліки та покажчики найдавніших слов'янських рукописів не дають можливості судити про загальну кількість пам'яток писемності XI—XIV ст. [8, с. 32], бо загальна кількість книг (ідеться про окремі примірники, назви яких могли повторюватися), які були в обігу в Київській Русі, сягала "порядку сотень тисяч одиниць" [9, с. 330]. Б. Сапунов посилається на висновок М. Дурнова, зроблений у 1927 р., за яким кількість давньоруських рукописів XI—XIV ст. не перевищує 1000 од. У його списку наведено відомості про 192 рукописи того часу [9, с. 330].

І. Кефелі вказує на "приблизно 130—140 тис. рукописних книг кількох назв", що перебували в обігу в XI—XIII ст., а "до нашого часу дійшло приблизно 80 книг цього періоду" (Ізборники 1073 та 1076 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р. тощо) [10, с. 32]. Порівняємо: за В. Іконниковим, фонд Александрійської бібліотеки становив понад 200 тисяч книжок [11, с. 528]. За Я. Запаском, П. Толочком, Д. Степовиком та іншими, фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого складався приблизно з 950 томів. Однак не має значення, скільки конкретних примірників книг дійшло до наших днів. Князівська бібліотека в Києві XI ст. — уособлення пам'яті поколінь [12]; [13].

З огляду на сказане, ми пропонуємо виокремити *бібліотечне пам'яткознавство* як новітній напрям українського бібліотечного знання і як новий напрям у галузі спеціальних

історичних дисциплін; ввести в науковий і культурний обіг таку дефініцію, як *пам'ятка бібліотечної культури* або, з огляду на сучасні тенденції та узагальнення, — *пам'ятка бібліотечно-інформаційної культури*; висуваємо ідею анування та систематизації бібліотечних пам'яток України, де першими мають стояти книгозбірня Десятинної церкви та Князівська бібліотека XI ст. у Києві (зважаючи на ідею книгознавчого анування і систематизації книжних пам'яток). Узагальненої інформації про такі книгозбірні в нашій та інших країнах не існує. Отже, нині є вельми актуальним створення Міжнародного електронного каталогу пам'яток бібліотечно-інформаційної культури. Цей проект став би логічним доповненням до міжнародної програми "Пам'ять світу". Буде доцільною підготовка і створення словника бібліотечних пам'яток світу, розроблення концепції Реєстру цих пам'яток [14]. Електронний каталог реконструйованого фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого у перспективі має відіграти роль постійно діючого енциклопедичного посібника про книжково-писемну культуру Давньоруської держави XI ст.

Доля князівської бібліотеки XI ст. в Києві. Є свідчення, що в бібліотеці Печерського монастиря зберігалися і книжки з Бібліотеки Ярослава Мудрого. П. Толочко посилається на твердження Павла Алепського, котрий відвідав Київ у 1653 р. і не обійшов увагою це велике книгосховище. Тут мандрівник побачив "безліч дорогих книг, в тому числі пергаментних грамот", яким не менше 500 років [15].

Згасання книжної діяльності в Софійській бібліотеці Д. Лихачов пояснює значними змінами, що сталися в політичному житті Давньоруської держави [16, с. 93], спричиненими, скоріше за все, тим, що Константинопольська патріархія відмовилася затвердити Іларіона на Київській митрополії.

За Лаврентіївським літописом, "Татарове же силою отвориша двери церковныя, и видеша овы огнем скончавшася, овы же оружием до конца смерти предаша; святую Богородицу разграбиша, чюдную икону одраша, украшену златом с серебромъ и каменьемъ драгымъ и монастыри все и иконы одраша, а иные исекоша, а итны поимаха, и кресты честныя и ссуды священныя и книги одраша..." (переклад з Лаврентіївського літопису (1377) за А. Алфєровим та А. Грузинським) [17].

Перевірку припущень, версій, ідей і міркувань стосовно пошуку Бібліотеки Ярослава Мудрого жодного разу не тільки не було доведено до конкретики, а й, у принципі, не розпочато як програму. З ідеологічних причин ці пошуки являли собою лише поодинокі спроби (М. Візир, П. Тронько; книгознавчі читання в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського) і не дали успіхів. Та "пошукова епопея" не така вже й безперспективна. За часів незалежної України запропоновано новий проект її розшуку і сподіватимемося цього разу на позитивні результати.

Список використаної літератури

1. *Грушевський М. С.* Три академії / М. С. Грушевський. — IP НБУВ. — Ф. 10, спр. 14854.
2. *Георгиев Е.* Иоанн Экзарх болгарский — философ-идеолог восходящего феодализма в Средневековой Болгарии / Е. Георгиев // *Старобългаристика*. — 1980. — Т. 1, № 4. — С. 20—30.
3. *Жуковская Л. П.* Древние книги и писатели в Изборнике Святослава 1073 года / Л. П. Жуковская // *Изборник Святослава 1073 года* : факс. изд. ; прил. : науч. аппарат факс. изд. : сб. / науч. ред. Л. П. Жуковская. — М., 1983. — С. 31—40.
4. *Болховитинов* (Митрополит Євгеній Болховитинов) Описание Киево-Софийского собора. Гл. 1 / Митрополит Євгеній Болховитинов // Євгеній Болховитинов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — 488 с.

5. Волков Н. В. Статистические сведения о сохранившихся древне-русских книгах XI—XIV веков и их указатель / Н. В. Волков // Известия ОЛДП. — СПб., 1897. — Т. 123. — С. 11—12.
6. Голубинский Е. Е. История русской церкви / Е. Е. Голубинский. — М., 1881. — Т. 1 : Период первый Киевский или домонгольский, 2-я половина. — 791 с.
7. Лихачев Д. С. Текстология : на материалах рус. лит. X—XVIII вв. / Д. С. Лихачев. — М. ; Л. : Изд. АН СССР ; Ленингр. отд-ние, 1962. — 605 с.
8. Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII вв. / Б. В. Сапунов ; под ред. С. П. Луппова. — Л. : Наука, 1978. — 231 с.
9. Сапунов Б. В. Некоторые соображения о древнейшей книжности XI—XII вв. / Б. В. Сапунов // ТОДРЛ. — 1955. — Т. 11. — С. 314—332.
10. Кефели И. Ф. Истоки древнерусской культуры / И. Ф. Кефели // Культурология : основы теории и истории культуры : учеб. пособие / Ф. В. Беляков [и др.]. — СПб. : Спец. лит., 1996. — 590 с.
11. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. — К. : В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1891. — Т. 1, кн. 1. — 1283 с.
12. Солонська Н. Г. Бібліотека Ярослава Мудрого як пам'ятка давньоруської культури і духовності : актуальність реконструкції в XXI ст. // Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива : матеріали наук.-практ. конф. / Нац. акад. управління. — К., 2005. — С. 151—154.
13. Солонська Н. Г. Міжнародний електронний каталог пам'яток бібліотечно-інформаційної культури в контексті інформаційної цивілізації // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 2008. — Вип. 22. — С. 223—230.
14. Солонська Н. Г. Бібліотека Ярослава Мудрого як джерело з історії та культури Київської Русі / Н. Г. Солонська // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. : матеріали Восьмої наук.-практ. конф. "Сіверщина в історії України", м. Глухів, 15—16 жовт. 2009 р. / Нац. заповідник "Глухів"; Центр пам'яткознавства НАНУ і Укр. тов-ва охорони пам'яток історії та культури. — Глухів, 2009. — С. 1—7.
15. Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. — К. : АртЕК, 1996. — 216 с.
16. Лихачев Д. С. Избранные работы : в 3 т. / Д. С. Лихачев. — Л. : Худож. лит. ; ЛО, 1987. — Т. 1 : Развитие русской литературы X—XVII веков ; Поэтика древнерусской литературы. — 655 с.
17. Алферов А. Допетровская литература и народная поэзия / Алферов А., Грузинский А. — 9-е изд. — М. : тип. Вильде, премн. К. К. Гаусман, 1917. — VIII, 467 с., 1 л. факс.

Надійшла в редакцію 2011 року